

Kovács Gábor

AZ EMBERI ÉLET KEZDETÉNEK MEGHATÁROZÁSA A BÜNTETŐJOGBAN

„Az emberi élet kezdete az az időpont, amikor a szülés, vagyis a gyermeknek az anya testéből történő elszakadás folyamata megindul”¹ – olvashatjuk a közismert tankönyvi álláspontot, amelyet a hazai jogtudomány és a joggyakorlat is általános érvénnyel elfogad. Forrását hagyományosan Angyal Pálhoz kötjük, és az utóbbi fél évszázad hazai szakirodalmában e sorok szerzője nem találkozott alternatív állásponttal vagy ezt a nézetet cáfoló érveléssel.

De valóban helyes-e ez az álláspont? Jelen munka e körben kételyeket ébreszt, de bizonyosságot már terjedelme okán sem fog adni. Arra azonban elegendő lehet, hogy ráirányítsa a figyelmet az orvosbiológiai és a jogi fogalomrendszer jelentős különbségére.

Az élet-, a testiépség- és az egészségsértés körében használt fogalmak a természettudományok és a társadalomtudományok metszéspontjában vannak. Megítélésüket és meghatározásukat nehezíti, hogy az emberi életről és annak alapvető biológiai folyamatairól szerzett természettudományi ismeretek folyamatosan bővülnek, az orvostudomány és a biológia eszköztárának szélesedése pedig kiterjesztette az élet és a test folyamatainak befolyásolhatóságát is. Alapvető tézisek dőltek meg: az emberi génállományba való beavatkozás terápiás célból már nem utópia, hanem valóság, sőt, etikai és jogi tilalmak ellenére 2018-ban megszületett az első génmódosított emberi ikerpár, Nana és Lulu is.² A kínai bíróság később bűnösnek találta a génmódosítást végző orvost, He Jiankuit, és a tudományos közvélemény is olyan etikai határ átlépésének ítéli a tettet, amely megbocsáthatatlanul felelőtlen.³ Mindeközben az embrió és a magzat jogalanyiságát, jogi természetét érintő alapvető biológiai fogalmakat

¹ BELOVICS–MOLNÁR–SINKU 2021: 82.

² China Jails „Gene-Edited Babies” Scientist for Three Years 2019.

³ MALLAPATY 2023.

nem tudtuk megnyugtatóan tisztázni.⁴ Balogh Ágnes doktori értekezésében már korábban felvetette:

„A büntetőjogi irodalomban nem találkoztunk olyan véleménnyel, tudományos elemzéssel, amely a méhen belüli élőlény milyenségét tárgyalta volna, és egyáltalán feltette volna azt a kérdést, hogy mit értünk magzati élet és egészség fogalmán. Az sem tisztázódott még, hogy ha [...] magzatról beszélünk, ebbe beleértjük-e az emberi embriót is, továbbá, hogy az emberi egészség egyenes folytatása-e a magzati egészségnek.”⁵

Ismert továbbá, hogy a hatályos jogunk a megtermékenyítés pillanatától védi az embriót („a fogantatással induló magzati élet tiszteletet és védelmet érdemel”),⁶ de zavarban lennénk (és vagyunk), ha a humán reprodukciós beavatkozások velejárójaként mesterségesen megtermékenyített (megfogant) és fagyaszttva tárolt embriók jogi megítélése (megsemmisítésük vagy a felhasználásukkal végzett kutatás) és mikénti jogvédelme kerül napirendre.⁷ Emberi élet, vagy sem? Kiterjed rá a jogi oltalom, vagy sem?⁸ Ki dönthet a megsemmisítésükről, és milyen alapon?

Az emberi egyede fejlődés kronológiájában továbbhaladva komoly kihívást jelent, hogy miként kezelje a jog – ezen belül büntetőjogunk – az egyes embrionális és magzati fejlődési stádiumokat, és még inkább az, hogy hová helyezze az emberi élet kezdőpontját. Hiszen a technikai fejlődés nem egyszerűen csak az élethatárok kiszélesedésére hívja fel a figyelmet, de azokhoz kapcsolódóan alapvető biológiai jelenségek is átértékelődnek, ezért a büntetőjog által alkalmazott biológiai fogalmak újraértékelése sem mellőzhető. Ez rendkívül nehéz feladat, hiszen a jogtudományt befolyásoló – sokszor alapjaiban különböző – erkölcsi,⁹ világnézeti, vallási felfogások miatt szinte lehetetlen egységes jogi megítélésről beszélni, ráadásul az egyes jogágak (alkotmányjog, polgári jog, büntetőjog) hatályos jogunkban is eltérően definiálják az emberi élet kezdőpontját.

⁴ KOVÁCS 2009: 9.

⁵ BALOGH 2006: 13.

⁶ A magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény preambuluma.

⁷ 30/1998. (VI. 24.) NM rendelet.

⁸ Vö. ZELLER 2009: 48–56.

⁹ Vö. Georg Jellinek megállapítása: „a jog: etikai minimum.” JELLINEK 1878. Bővebben: TAKÁCS 2011.

A büntetőjog szempontjából ez nem csak elméleti probléma. Az emberi élet kezdőpontja kiemelt jelentőségű, hiszen az emberölés passzív alanya csak élő személy lehet, így a büntetőjogi felelősségre vonás szempontjából alapvető jelentőségű annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mikortól beszélhetünk emberi életről.

A büntetőjog-tudományban az *élet kezdőpontjaként* történetileg alapvetően két eltérő álláspont alakult ki, amely a lehetséges két szélső időpontot jelöli ki. Az egyik szerint a magzat akkor válik emberré, ha teljes egészében elhagyta az anya testét. A másik álláspont szerint pedig a magzat attól az időponttól tekinthető embernek, amikor az anya testétől történő elszakadási folyamat megindul, vagyis a szülés kezdetét jelentő tolófájdalmak megindulásától.¹⁰ Ez utóbbi terjedt el a hazai büntetőjogban, és a hazai bírói gyakorlat hasonlóképpen büntetőjogi értelemben az élet kezdetének a szülési folyamat kezdetét tekinti. Ezt követően emberölésként kell értékelni a magzat, illetve az újszülött testére irányuló minden olyan közvetlen vagy közvetett káros ráhatást, amely az életképes újszülött elpusztítását, az emberi élet megsemmisítését eredményezi. Az a cselekmény tehát, amely a szülés megkezdése után a méhmagzat elpusztítására irányul, a szülési folyamat bármely szakaszában nem magzatelhajtásnak, hanem emberölésnek tekintendő.¹¹

Belovics Ervin¹² álláspontja szerint az emberi élet kezdete az az időpont, amikor a szülés, vagyis a gyermeknek az anya testéből történő elszakadásának folyamata megindul. Hozzáteszi, hogy amennyiben a szülés természetes lefolyású, úgy ez a folyamat a szülés formájától függetlenül a tolófájdalmak jelentkezésének időpontjában kezdődik meg. Azonos megközelítést olvashatunk *A büntetőjog nagy kézikönyvében* is:

„Az ítélkezési gyakorlat szerint büntetőjogi értelemben az emberi élet a szülési folyamat megindulásától kezdődik. A gyakorlatban ez a folyamat a magzatnak az anya testétől való elszakadási folyamat kezdete, az ún. tolófájások megindulása. Ez az a pont amikor a magzati lét véget ér és az önálló emberi lét kezdődik. A fentiekből fakadóan a már megindult szülés folyamán a magzat elpusztítása már emberölést valósít meg. Az ún. császármetszés esetén az élet kezdete a műtéti beavatkozás megkezdésének időpontjára esik.”¹³

¹⁰ BELOVICS–MOLNÁR–SINKU 2021: 82.

¹¹ GÖRGÉNYI et al. 2016.

¹² BELOVICS–MOLNÁR–SINKU 2021: 82.

¹³ VARGA 2007: 326. 2005-ös pont.

A Btk.-kommentár ezzel egyezően foglal állást, rögzíti, hogy

„[a]z emberi élet kezdete az az idő, amikor a szülés megindul. A bírói gyakorlat szerint a természetes lefolyású szülés esetén a tolófájdalmak jelentkezésének időpontjától kezdődik. A császármetszéssel történő szülés esetén a műtéti beavatkozás kezdő időpontja bír jelentőséggel [...]”

Továbbá:

„A magzat ilyenkor már rendelkezik olyan szervekkel, amelyek a méhen kívüli élethez feltétlenül szükségesek. Ha a magzat ezt a feltételt, fejlettségi szintet még nem éri el, a terhesség megszakadásáról van szó, ezért nem emberölés az abortusz.”¹⁴

A kommentár tehát egy újabb feltételt is rögzít: a magzatnak életképesnek kell lennie, illetve kiemeli, hogy éppen ezért (tehát a nem életképes magzat miatt) nem emberölés az abortusz.

Összefoglalva: büntetőjogunk jelenleg az élet kezdőpontját a szülési folyamat megindulásával azonosítja, azaz emberölés passzív alanya ettől az időponttól lehet a magzat, ha ebben az időpontban életképes és életjelenségeket mutat (élő).

Amint arra korábban utaltam, a jelenlegi megközelítést hagyományosan Angyal Pálhoz vezetjük vissza, azonban *Az ember élete elleni bűncselekmények és a párviadal* című művében lényegesen más álláspontot képvisel.¹⁵ Kiemeli, hogy az emberölés tárgya az élethez való jog, amely élő emberben ölt testet. Jogi tárgya tehát maga az életjog, tevékenységi tárgya pedig az élő emberi test: az ember, „kinek életét az emberölést tiltó jogszabály a születés percétől a halál pillanatáig védelmezi”. Később – amint azt látni fogjuk – „a születés percét” az életfontosságú testrészek egyikének világrajöttével azonosítja. Majd úgy folytatja, hogy

„a születés előtt magzatnak nevezzük azt a lényt, melynek a születés után ember a neve. A magzat életét kioltó cselekmény nem ölés, hanem magzatelhajtás, mely külön szabályok alá esik. Nem közömbös ennél fogva annak az időpontnak

¹⁴ KARSAI 2013: 166.

¹⁵ ANGAL 1928: 9–10.

lehető kifogástalan megállapítása, melyen innen a kérdéses lény még magzat s amilyen túl már ember.”

Művében ismerteti, hogy a kortársak alapvetően három lényegileg különböző időponthoz, illetve biológiai jelenséghez kötötték az élet kezdőpontját. Egyes szerzők a tolófájásokhoz, mások a magzatrész megszületéséhez, megint mások pedig az első légvételt tekintették alapvetőnek. Kiemeli, hogy többek között Halschner, Olshausen és Frank Ebermayer szerint a magzati életet az úgynevezett tolófájdalmak megjelenésétől már az emberi élet váltja fel, Binding, Finger, Meyer-Allfeld, Gerland és mások a test bármely részének megszületéséhez kötik, illetve von Liszt, Birkmeyer és a magyar Fayer a tüdőlégzés lehetőségének, illetve a tüdőlégzés tényleges bekövetkezésének (Wachenfeld) időpontjához kötötték az emberi élet kezdetét. A fentiekől eltérően vélekedett Heimberger, aki a magzat fejének az anyaméhből való kijövetelével tekintette az embert megszületettnek. Érdekes, hogy az akkori polgári jogi megközelítést – amely német alapokon az ember megszületésére vezeti vissza a jogképességet: „az emberi lét a szülés bevégződésével (»mit der Vollendung der Geburt«) kezdődik, tehát akkor, midőn a magzat az anya testéből kivált, illetőleg kivétetett” – a büntetőjog területén nem tartotta elfogadhatónak. Az ellenérve nem biológiai megokoláson nyugodott, pusztán azon, hogy az akkor hatályos Btk. 284. §-a értelmében a „»szülés alatt« elkövetett cselekmény már ölés volt, amelynek tárgyát a törvény gyermeknek nevezi”. Így nézete szerint ellentmondás feszülne a Btk. két szakasza között. (Ugyanakkor ma megjegyezhetjük, hogy amennyiben akkor a hazai büntetőjog-tudomány a korábban felsorolt álláspontok közül a megszületés pillanatát vette volna alapul, akkor a polgári jogi megközelítés és a büntetőjogi nézet harmóniája megteremthető lett volna.) Mindezekre figyelemmel Angyal Pál álláspontja összegezve az volt, hogy „a mi törvényünk szempontjából annyi kétségtelen, hogy a cselekmény tárgyául szerepelt lény a szülés alatt már ember és pedig nézetem szerint a szülés stádiumának attól az időpontjától kezdve, amidőn *oly testrészek váltak már ki az anyaméhből, amelyekre gyakorolt behatás a kezdődő élet megsemmisülését vonhatja maga után*”, de „bármely testrész (pl. egyik kéz) kiválásával még nem forog fenn ugyanis a kívülről eszközölhető életkioltás lehetősége”. Fontos leszögeznünk, hogy Angyal Pál tehát *nem* a tolófájások időpontjától származtatta az emberi élet kezdetét, hanem egy életfontosságú testrész világra jöttétől.

A tolófájások kijelölése valójában a szocialista büntetőjogi felfogásra vezethető vissza. Horváth Tibor 1965-ben *Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme*

című munkájában kifejtette, hogy „az angol-amerikai kriminalisták szerint az élet akkor veszi kezdetét, amikor a gyermek teste teljesen elhagyta az anyaméhet. Francia büntetőjogászok az élet kezdetére jellemzőnek a gyermeknek tüdővel való lélegzését tartják. A német büntetőjogászok egy része szerint az élet akkor kezdődik, amikor a gyermeknek valamely olyan testrésze hagyja el az anyaméhet – így pl. a gyermek feje, amelynek megsértése az egész test pusztulását eredményezheti”, illetve hogy a szocialista büntetőjog megjelenéséig „ezt a nézetet követte a magyar burzsoá büntetőjogászok többsége is”.¹⁶

Horváth Tibor kiemelte, hogy korábban a szovjet irodalomban is eltérő nézetek voltak ebben a kérdésben. Egyesek az újszülött tüdőlélegzésének megindulását, mások az újszülött testének az anyaméhtől való teljes elválasztását tekintették az emberi élet kiindulópontjának. Ugyanakkor 1965-re a szovjet irodalomban egyöntetűvé vált az a nézet, hogy a büntetőjog az emberi életet már a szülés folyamata alatt védelemben részesíti, s ebből következőleg büntetőjogi értelemben az élet kezdetéül a szülés folyamatának a kezdetét kell tekinteni. Ez a felfogás a népi demokratikus országok büntetőjogi irodalmában is erősen elterjedt.¹⁷

A fenti álláspont támogatói abból indultak ki, hogy a szülés egy olyan folyamat, amelyben az *életképesség* egyes ismérvei a folyamat egészéből nem szakíthatók ki. Sajnos ezen a ponton már le kell szögezni, hogy ez a megközelítés nem felel meg az orvosbiológiai ismereteknek. Egyrészt az életképesség fogalmát keveri a magzati élet – emberi élet fogalmi és időbeli szétválásával, másrészt az anyai test és a születendő gyermek testének szétválása – a fentiekkel szemben – határozottan kijelölhető (ezt később részletezem). További érvként szerepelt, hogy a büntetőjog a kezdődő emberi élet lehető legszélesebb körű védelmét biztosítsa.

„Az újszülött tüdőlélegzésének megindulása általában az élet kezdetének tekinthető; nem kevés azonban az olyan esetek száma, amikor az újszülött az anyaméhtől való teljes elválasztása után sem lélegzik bizonyos ideig, mégis egyéb életfunkciónak működéséből (szívműködés) őt élőnek kell tekinteni.”¹⁸

Ebben az érvrendszerben azonban összekeveredik az élő állapot kérdése, az önálló életfunkciók és az életképesség fogalma. A magzat szívműködése az anyaméhben

¹⁶ HORVÁTH 1965: 148.

¹⁷ HORVÁTH 1965: 149.

¹⁸ HORVÁTH 1965: 149.

is fennáll. Az első légvétél jelentősége abban áll, hogy annak *következtében* (tehát pontosan a légvétél *miatt*) alapvető változások zajlanak le a magzati vérkeringésben. A pitvarok közötti sövény záródik, és ezzel egyszerre válik önállóvá mindkét alapvető életfunkció: a légzés és a keringés. *Tulajdonképpen az önálló emberi élet kezdőpontja ebben ragadható meg*, ekkor válik egyszerre önállóvá mindkét alapvető életfunkció: a légzés és a vérkeringés is.¹⁹

Horváth Tibor további magyarázata szerint

„ugyanaz a helyzet az anyaméhtől való elválás folyamatával is. A teljes elválás csak akkor következik be, ha a köldökzsinórt elkötik s megindul a gyermek önálló vérkeringése. Mégis már ez előtt is a gyermek életképessége rendszerint vitán felüli és nem kétséges, hogy a köldökzsinórral még az anyához kapcsolt újszülött elpusztítása is emberölésnek tekintendő.”

Csakhogy az önálló vérkeringés nem a köldökzsinór elkötése miatt indul be, hanem az első légvétél, a tüdőlégzés beindulása miatt változik meg – válik önállóvá – a magzati vérkeringés. Az első légvétél miatt az újszülött kisvérkörében megváltozott nyomásviszonyok következtében záródik a szívben a jobb és bal pitvar közti nyílás (*foramen ovale*), ez megváltoztatja a vérkeringést, és ezért válik le az anyai vérkeringésről a magzat. A magzati vérkeringésben nyitott állapotú a szívpitvarok közti nyílás, annak záródása átirányítja a vérkeringést a magzati kis- és nagyvérkörre.

A szülés során bekövetkező magzati halál eseteire vonatkozó tankönyvi, szakkönyvi példák gyakran eltávolodnak a valóságtól („aki a szülési folyamat megindulása után a terhes nő hasába kést szúr oly módon, hogy az a magzatot is megsebz”).²⁰ A magzat nyaka köré tekeredett és nem észlelt köldökzsinór büntetőjogi értékelésének problémája például sokkal gyakoribb, mint az anya szülés közbeni megölése késszúrással, mégsem olvasható ilyen tankönyvi példa. A jelenlegi értelmezés alapján, ha ezt az orvos a tolófájások előtt vétkesen nem ismeri fel, akkor a foglalkozás körében elkövetett gondatlan veszélyeztetés alapesete szerint, míg ha a tolófájások után történik mindez, akkor annak halált okozó fordulata szerint felel. Ugyanakkor az orvosszakmai megítélés szerint a két cselekmény között érdemi különbség nincs, és objektív bizonyítási eszközzel a két esetkör között különbség sem tehető. Ugyanis a tolófájások

¹⁹ PAPP 2017: 462–463.

²⁰ HORVÁTH 1965: 149.

léte (pontosabban, hogy egy fájdalom tolófájás, vagy sem) egyáltalán nem egyértelmű. Komoly ellentmondást jelent, hogy a tolófájásokra (vagy egy-egy tolófájás jellegű fájdalomra) a valóságban nem irányul ekkora figyelem, az orvosi gyakorlat, a szakirodalom és természettudományos bizonyítékok egyáltalán nem úgy kezelik a tolófájást, mintha az valóban az élet kezdőpontja lenne. (Tekintve, hogy semmi nem is támasztja alá, hogy valóban az lenne.) Ugyanis a tolófájások léte nem objektív, nem jelölnek ki egy jól definiálható időpillanatot, azok nem köthetők a magzatban lezajló fiziológiai, orvosi változásokhoz sem. *Még pontosabban fogalmazva: a magzatban a tolófájások során nem zajlik olyan folyamat, amely az önálló életének kezdetét jelentené, vagy azt kijelölné.* Fontos továbbá, hogy a szülés úgynevezett aktív vajúdási szakasza először szülő nőknél 10–12 óra is lehet, de a tolófájások megindulásától a magzat világra jöttéig tartó időszak (az úgynevezett kitolási szak) átlagosan is 60–120 perc, de szélsőséges esetben akár több óra is lehet.²¹ Valószínűleg elvi és gyakorlati okokból sem helyes ilyen bizonytalan és szubjektív állapothoz kötni az emberi élet kezdőpontját. Biológiai értelemben a születés, az anya és a magzat testének elválása mint az új élet kezdete kézenfekvőbben és egyszerűbben megragadható, mint a fennállásukban is bizonytalan tolófájások.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai büntetőjog-tudományban a magzat attól az időponttól tekinthető embernek, amikor az anya testétől történő elszakadási folyamat megindul, vagyis a szülés kezdetét jelentő tolófájdalmak megindulásától. Ezt a nézetet hagyományosan Angyal Pálhoz kötjük, aki azonban *nem* a tolófájások időpontjától származtatta az emberi élet kezdetét, hanem egy életfontosságú testrésztől. Horváth Tibor 1965-ben megjelent monográfiájában részletesen levezette, hogyan honosodott meg hazánkban a szocialista büntetőjogban megjelent nézet. Az azóta eltelt több mint fél évszázadban nem sokat változott az emberi élet kezdőpontjának büntetőjogi megítélése, noha az életről, a halálról és annak orvosilag kiterjeszthető határmezsgyéiről mást és sokkal többet tudunk. Ugyanakkor a biológiai ismeretanyag, bár az fényévnyi távolságra került

²¹ SIMKIN–ANCHETA 2011.

az öt évtizeddel ezelőttől, mégsem eredményezte a jogtudomány paradigma-váltását. Az élet és a test határainak *biológiai* kiterjesztése²² jelenleg még csak feszegeti a *jogi* kereteket, de nem hatott elementáris kikényszerítő erővel a jogalkotásra. Az emberi élet kezdőpontjának meghatározása – hiába követelik parancsolóan biológiai ismereteink annak újragondolását – számtalan társadalmi, világnézeti, vallási, etikai nézet ütközőpontjában van, így a jogtudomány mint társadalomtudomány mozgástere ezen a téren hihetetlenül szűk. Ezzel szemben a természettudomány objektív törvényszerűségei önmagukban léteznek, függetlenül attól, hogy azt elfogadjuk, vagy sem, igaznak hisszük, vagy sem, sőt, azok objektív igazságához az sem szükséges, hogy tudjunk létezésükről.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANGYAL Pál (1928): *Az ember élete elleni bűncselekmények és a párviadal*. Budapest: Athenaeum.
- BALOGH Ágnes (2006): *Az egészség védelme a büntetőjogban*. PhD-disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola.
- BELOVICS Ervin – MOLNÁR Gábor Miklós – SINKU Pál (2021): *Büntetőjog II. Különös rész. A 2012. évi C. törvény alapján*. Nyolcadik, hatályosított kiadás. Budapest: HVG-Orac.
- China Jails „Gene-Edited Babies” Scientist for Three Years (2019). *BBC*, 2019. december 30. Online: www.bbc.com/news/world-asia-china-50944461
- JELLINEK, Georg (1878): *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Wien: Holder.
- GÖRGÉNYI Ilona et al. (2016): *Magyar büntetőjog. Különös rész* [ePub]. Budapest: Wolters Kluwer. Online: <https://doi.org/10.55413/9789632956299>
- HORVÁTH Tibor (1965): *Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme*. Budapest: KJK.
- KARSAI Krisztina szerk. (2013): *Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz*. Budapest: CompLex.
- KOVÁCS Gábor (2009): Bioetika és büntetőjog kapcsolata. *Jog, Állam, Politika*, 1(4), 3–41. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/4/Kov%C3%A1cs.pdf>
- MALLAPATY, Smriti (2023): Disgraced CRISPR-Baby Scientist’s „Publicity Stunt” Frustrates Researchers. *Nature*, 614(7949), 599–600. Online: <https://doi.org/10.1038/d41586-023-00382-w>
- PAPP Zoltán (2017): *A szülészet-nőgyógyászat tankönyve*. 5. kiadás. Budapest: Semmelweis.
- SÁNDOR Judit (2006): A test halhatatlansága. Bioetikai és jogi dilemmák a XXI. században. *Fundamentum*, 10(1), 32–45. Online: https://epa.oszk.hu/02300/02334/00023/pdf/EPA02334_Fundamentum_2006_01_032-045.pdf

²² SÁNDOR 2006: 32–34.

- SIMKIN, Penny – ANCHETA, Ruth (2011): *A szülés kézikönyve – a szülés elhúzóódásának megelőzése és kezelése*. Budapest: SpringMed.
- TAKÁCS Péter (2011): Államelmélet a XIX–XX. században. Georg Jellinek elmélete. *Pro Publico Bono Online*, 1(2), 1–7. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/80619>
- VARGA Zoltán szerk. (2007): *A büntetőjog nagy kézikönyve*. Budapest: CompLex.
- ZELLER Judit (2009): *A testen kívül létrejött embriók morális és jogi státusa a reprodukcióhoz való jog és a tudományos kutatás tükrében*. PhD-disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola.